

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ บทสรุป

๕.๑.๑ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อพัฒนาพระสงฆ์ที่ปรากฏในวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

วิปัสสนากรรมฐาน หมายถึง ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง ในสภาวะของความเป็นจริงของสรรพสิ่ง โดยการเอาอุปมาเป็นอารมณ์ พิจารณาอุปมาให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน วางจากความยึดมั่นในบัญญัติทั้งปวง ค้นหาความจริงเพื่อปลดปล่อยความทุกข์นานัปการออกจากชีวิต เป็นอิสระสภาพจากกิเลสตัณหาทั้งปวง ซึ่งวิปัสสนากรรมฐานนี้มีเพียงในพระพุทธศาสนาเท่านั้น การปฏิบัติสมณะเพื่อสร้างกระแสจิตให้มีความสงบแล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา ใช้ความสงบเป็นเครื่องมือในการสร้างปัญญา การปฏิบัติกรรมฐานนั้น กิจเบื้องต้นจะต้องมีการตัดความกังวลในเรื่องต่าง ๆ ให้หมด ทั้งเรื่องส่วนตัวและหน้าที่การงาน มีความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ตั้งตนให้มีศีลบริสุทธิ์ เพราะศีลเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อมั่นซึ่งจะเป็นแรงหนุนให้การปฏิบัติธรรมก้าวหน้ารวดเร็ว โดยต้องอาศัยองค์คุณ ๓ ประการคือ (๑) อาตปปี คือ ความเพียรเพื่อมุ่งหวังในการเผากิเลส (๒) สัมปชานโน คือ มีความรู้สึกตัวอยู่เสมอในทุกอิริยาบถและทุกอาการของจิต (๓) สติมา คือ มีสติเป็นใหญ่ในการปกครองกายกับจิต

วิธีการปฏิบัติที่สำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ “สติปัฏฐาน ๔” เป็นการเอาสติมาใช้ในการกำหนดอารมณ์ต่าง ๆ หรือตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตจิตใจ มีสติรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันแล้วส่งให้ปัญญาพิจารณา ให้สติกับปัญญาทำงานคู่กัน โดยมีที่ตั้ง ๔ ฐาน คือ ๑. กาย คือ กำหนดลมหายใจเข้าออก กำหนดอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น ๒. เวทนา คือ การกำหนดรู้ความรู้สึกทุกชนิดที่เกิดขึ้นภายในใจ ๓. จิต คือ การกำหนดรู้ภาวะต่าง ๆ ของจิต เช่น จิตมีความโลภ โกรธ หลง หดหู่ ฟุ้งซ่าน ดูอาการเคลื่อนไหวของจิต ๔. ธรรม คือ กำหนดรู้ธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในจิต เช่น นิรวณ ๕ อายุตนะ ๑๒ สังโยชน์ ๑๐ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ เป็นต้น

อุปสรรคที่สำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ นิรวณ หรือเครื่องกีดกันขัดขวางความดีงามของจิต มี ๕ อย่าง คือ (๑) กามฉันทะ คือความอยากได้ อยากเอา (๒) พยาบาท คือความขัดเคืองใจ เกลียดชัง ผูกใจเจ็บ มองโลกในแง่ร้าย หงุดหงิดฉุนเฉียว (๓) ถีนมิทธะ คือ ความหดหู่เซื่องซึม เฉื่อยชา อืดอาด ง่วงเหงาหาวนอน (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ คือความฟุ้งซ่าน เตือร้อใจ วุ่นวาย รำคาญ กลุ่มใจ กังวลใจ ร้อนใจ (๕) วิจิกิฉา คือ ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจ สงสัยในบุญบาป สงสัยในผลการปฏิบัติ สงสัยในพระรัตนตรัย เมื่อเกิดนิรวณขึ้น หากไม่สามารถกำหนดจิตให้ข้ามพ้นไปได้ก็ทำให้การปฏิบัติไม่ก้าวหน้า แต่ถ้าข้ามนิรวณได้แล้วจิตจะหยั่งลงสู่สมาธิ ซึ่งจะมีลักษณะแข็งแรง มีพลังมาก ราบเรียบ สงบซึ่ง ใส กระจ่าง มองเห็นอะไรก็ได้ชัด นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้ งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่วุ่น ไม่ขมมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย ประโยชน์ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ คือ (๑) ใช้ช่วยทำให้จิตใจอ่อนคลาย หาย

เครียด เกิดความสงบสุข (๒) เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจกรรมทุกอย่าง การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกันอุบัติเหตุได้ดี (๓) ช่วยเสริมสุขภาพกายและสุขภาพจิต (๔) ไม่เป็นทุกข์ เพราะมีสติพอในขณะแห่งการสัมผัส (๕) บรรลุอุดมการณ์สูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ การบรรลุความหลุดพ้นจากกิเลสตัณหา

๕.๑.๒ การสอนและการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในจังหวัดศรีสะเกษ มีวัดและสำนักปฏิบัติธรรมหลายแห่ง จัดให้มีการปฏิบัติกรรมฐานนั่งสมาธิเป็นไปโดยสม่ำเสมอ ทั้งในรูปแบบงานประจำปีตามวันสำคัญต่างๆ ในทางพระพุทธศาสนา และประจำวันธรรมสวนะ ซึ่งเป็นไปในรูปแบบการทำวัดสวนมนต์นั่งสมาธิ เดินจงกรม การนั่งสมาธิก็เป็นไปในรูปแบบของแต่ละสำนัก มีทั้งการปฏิบัติกรรมฐานแบบอานาปานสติ แบบวิชาวรรณกาย และแบบวิปัสสนากรรมฐาน (ยุบหนอ-พองหนอ) ซึ่งการปฏิบัติกรรมฐานแบบยุบหนอ-พองหนอ เป็นที่นิยมมากในปัจจุบันในจังหวัดศรีสะเกษ สืบเนื่องจากพระสังฆาธิการระดับเจ้าอาวาสขึ้นไป ส่วนมากกำลังศึกษาและจบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ ซึ่งมีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีการสอนการปฏิบัติกรรมฐานตามแบบพระอาจารย์มหาสีสะยาตอ หรือแบบยุบหนอ-พองหนอ และท่านเหล่านั้นก็ได้แนะนำพุทธศาสนิกชนในเขตบริการของตนให้ปฏิบัติตามแบบที่ตนเรียนมา

ปัจจุบันการใช้วิปัสสนากรรมฐานในจังหวัดศรีสะเกษ มีทั้งสำนักปฏิบัติธรรมที่ลงทะเบียนเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด และสำนักที่ไม่ได้ลงทะเบียนเป็นสำนักปฏิบัติธรรมแบบวิปัสสนากรรมฐาน แต่ยังมีอีกหลายวัดที่แม้ไม่ได้ลงทะเบียน ก็ยังมีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน มีการจัดอบรมอยู่ประจำ ทำให้กระแสการปฏิบัติธรรมด้วยรูปแบบต่าง ๆ นั้น ยังมีผู้สนใจเข้ามาปฏิบัติธรรมมิได้ขาด สภาพการใช้วิปัสสนากรรมฐานนี้แม้จะยังใหม่ไม่แพร่หลาย แต่แนวโน้มในปัจจุบันกำลังเป็นที่นิยม เนื่องจาก พระสงฆ์ที่ผ่านการอบรมแล้วนำมาเป็นรูปแบบหลักในการสอนและสื่อสารในโลกปัจจุบันก็เป็นที่ยอมรับกับผู้ที่ผ่านการปฏิบัติด้วยรูปแบบนี้ อย่างน้อยก็สลายคลายทุกข์ได้ระดับหนึ่ง มีความสุขในปัจจุบันได้มากขึ้น มีสติรู้เท่าทันโลกมากขึ้น ทำให้ทุกข์ลดน้อยลง เพิ่มความสุขในชีวิตประจำวันได้ เพราะรู้จักปล่อยวางไม่ยึดมั่นจนเกินไป

ผลการใช้วิปัสสนากรรมฐานที่กล่าวมาในเบื้องต้น ส่งผลไปถึงการพัฒนาด้านกาย การพัฒนาด้านศีล การพัฒนาด้านจิต และการพัฒนาด้านปัญญา กล่าวคือ

(๑) ด้านการพัฒนากาย การใช้วิปัสสนากรรมฐานในด้านการพัฒนากาย ผลที่เกิดการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในด้านการพัฒนากาย ทำให้ ๑) พระสังฆาธิการมีการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบมากขึ้น ๒) พระสังฆาธิการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้น ๓) พระสังฆาธิการสามารถควบคุมการแสดงออกทางอารมณ์ได้เป็นอย่างดี

(๒) ด้านการพัฒนาศีล การใช้วิปัสสนากรรมฐานในด้านการพัฒนาศีล ผลที่เกิดการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในด้านการพัฒนาศีล ทำให้ ๑) พระสังฆาธิการมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี ๒) พระสังฆาธิการมีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ๓) พระสังฆาธิการเป็นส่วนร่วมในการสร้างสรรค์สังคมด้วยจิตสาธารณะ

(๓) ด้านการพัฒนาจิต การใช้วีปัสสนากรรมฐานในด้านการพัฒนาจิต ผลที่เกิดจากการปฏิบัติวีปัสสนากรรมฐานในด้านการพัฒนาจิตของพระสงฆ์ ได้รับานิสงส์ดังนี้คือ ๑) ทำให้พระสงฆ์การมีจิตมั่นคง หนักแน่น ๒) ทำให้พระสงฆ์การมีความเข้มแข็งอดทน ๓) ทำให้พระสงฆ์การการมีจิตสะอาดบริสุทธิ์ ๔) ทำให้พระสงฆ์การมีจิตสงบร่มเย็น และ ๕) ทำให้พระสงฆ์การมีความสุขในการใช้ชีวิตอยู่กับปัจจุบัน

(๔) ด้านการพัฒนาปัญญา การใช้วีปัสสนากรรมฐานในด้านการพัฒนาปัญญา ผลที่เกิดการปฏิบัติวีปัสสนากรรมฐานในด้านการพัฒนาปัญญา ทำให้ ๑) พระสงฆ์การมีทัศนคติที่ถูกต้อง ๒) พระสงฆ์การมีความรู้ความเข้าใจด้านการปฏิบัติที่ถูกต้อง ๓) พระสงฆ์การฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคม และยอมรับกับปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมมากขึ้น ๔) พระสงฆ์การมีความอิสระในการปฏิบัติตน และปฏิบัติถูกต้องตามคำสอนของพระศาสนา ๕) พระสงฆ์การรู้จักปล่อยวาง

สรุปได้ว่า จากการรวบรวมข้อมูลภาคสนามที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกตการณ์ และการเข้าร่วมปฏิบัติวีปัสสนากรรมฐาน พบว่า รูปแบบการใช้วีปัสสนากรรมฐาน ในด้านการพัฒนา คือ พระสงฆ์มีการจัดระเบียบการทางกายภาพได้ดีขึ้น และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องมากขึ้น ในด้านการพัฒนาศีล คือ พระสงฆ์มีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม ในด้านการพัฒนาจิต คือ พระสงฆ์มีการพัฒนาจิตที่มั่นคง เข้มแข็ง อดทน สะอาดบริสุทธิ์ สงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต และในด้านการพัฒนาปัญญา คือ พระสงฆ์มีทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจ ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง อิสระ หลุดพ้น ผลจากการวิเคราะห์แสดงให้เห็นว่ารูปแบบการใช้วีปัสสนากรรมฐานเพื่อการพัฒนาพระสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ เป็นประโยชน์ต่อพัฒนาการทางด้านการปฏิบัติวีปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา ส่งผลต่อพัฒนาการของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยให้มีความมั่นคง การปฏิบัติวีปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนามีความจำเป็นต่อการพัฒนากาย พัฒนาศีล พัฒนาจิต และพัฒนาปัญญา เป็นกระบวนการที่ส่งผลกระทบไปในทางที่ดี ทำให้ผู้ปฏิบัติมีสติปัญญา เพราะการพัฒนาจิตจะนำไปสู่การพัฒนาการให้มีความมุ่งมั่น อดทนต่อการปฏิบัติ แล้วจึงก่อให้เกิดปัญญา เมื่อรอบรู้แล้ว ความรู้ต่างๆ ที่เกิดขึ้นก็นำไปพัฒนาสังคมให้อยู่ร่มเย็นเป็นสุข และอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลเมตตา ต่อกันในสังคมสืบไป

๕.๑.๓ รูปแบบการใช้วีปัสสนากรรมฐานเพื่อการพัฒนาพระสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ

จากการศึกษาข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ผลจากการศึกษาวิเคราะห์ รูปแบบการใช้วีปัสสนากรรมฐานเพื่อการพัฒนาพระสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ พบว่า การปฏิบัติวีปัสสนากรรมฐาน มีหลักการปฏิบัติที่สำคัญ คือ หลักสติปัฏฐาน เน้นไปที่หลักสติปัฏฐาน โดยการใช้อุบายประยุกต์ให้เหมาะสมกับบริบทในด้านพื้นที่ สภาพแวดล้อม กลุ่มคน เป็นต้น กล่าวคือ สำนักปฏิบัติวีปัสสนากรรมฐานแต่ละพื้นที่ในจังหวัดศรีสะเกษ สามารถใช้วิธีการในการฝึกที่เหมาะสมในแต่ละบริบทได้เป็นอย่างดี ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้นำเสนอรูปแบบที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกตการณ์ และการเข้าร่วมปฏิบัติธรรม ดังนี้

(๑) รูปแบบการใช้วิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในจังหวัดศรีสะเกษ ที่ผู้วิจัยยกรูปแบบการปฏิบัติกรรมฐานขึ้นมา ๔ รูปแบบ คือ (๑) รูปแบบการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ (๒) รูปแบบอานาปานสติ (๓) รูปแบบพุทโธ (๔) รูปแบบสมาธิทั้ง แต่ในที่นี้จากการสัมภาษณ์ผู้วิจัยได้ค้นพบรูปแบบที่ชัดเจนที่พระสังฆาธิการในจังหวัดศรีสะเกษนำมาปฏิบัติกันมากที่สุด คือ รูปแบบการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ (สายยุบหนอ-พองหนอ) ปัจจุบันมีวัดและสำนักปฏิบัติธรรมหลายแห่งจัดให้มีการปฏิบัติกรรมฐานโดยการนั่งสมาธิเป็นไปโดยสม่ำเสมอ ทั้งในรูปแบบงานประจำปีตามวันสำคัญต่าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนา และประจำวันธรรมสวนะ รูปแบบที่เห็นโดดเด่นที่สุดของคณะสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ คือ รูปแบบการทำวัดสวนมนต์ การเจริญสมาธิ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิจะเป็นไปในรูปแบบของแต่ละสำนักที่จะนำพาพุทธศาสนิกชนปฏิบัติตามเช่นไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งคณะสงฆ์จังหวัดศรีสะเกษจะปฏิบัติตามรูปแบบสติปัฏฐาน ๔ คือ การปฏิบัติกรรมฐานแบบยุบหนอ-พองหนอ เป็นที่นิยมมากในปัจจุบันของคณะสงฆ์จังหวัดศรีสะเกษ สืบเนื่องจากพระสังฆาธิการระดับเจ้าคณะจังหวัด รองเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ รองเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล และเจ้าอาวาสให้ความสำคัญกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นอย่างดี พระสังฆาธิการส่วนมากกำลังศึกษาและจบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ ซึ่งมีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีการสอนการปฏิบัติกรรมฐานตามแบบครูบาอาจารย์สายวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร คือ ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ หากกล่าวให้ชัดและเข้าใจง่ายขึ้นก็คือ การปฏิบัติแบบยุบหนอ-พองหนอ ที่นักปฏิบัติธรรมเข้าใจกันนั่นเอง ท่านเหล่านั้นจึงมีโอกาสได้ศึกษาหลักการ วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนี้จนเชี่ยวชาญ แล้วแนะนำพุทธศาสนิกชนในเขตพื้นที่บริการของตนให้ปฏิบัติตามแบบที่ตนศึกษามาจากคณะสงฆ์ศูนย์ภาค ๑๐

จะเห็นได้ว่า การพัฒนาฝึกฝนตนเองเป็นสิ่งที่มนุษย์ควรจะต้องตระหนักและเอาใจใส่ให้มากที่สุด เพราะการพัฒนาฝึกฝนตนเองอยู่เสมอ จะช่วยยกระดับคุณภาพและคุณค่าของชีวิตตนเองให้สูงขึ้น ทั้งในด้านการคิด การพูด และการกระทำ ชีวิตที่มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา ย่อมจะอำนวยประโยชน์และความเจริญก้าวหน้าต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น ในขณะที่ชีวิตของผู้ที่ไม่รู้จักการฝึกฝน ปรับปรุง เปลี่ยนแปลง และพัฒนาตนเอง ย่อมไม่ได้รับประโยชน์ใด ๆ เลย ตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา การพัฒนาชีวิตเป็นหน้าที่ของมนุษย์ทุกคน ที่จะต้องเอาใจใส่ดูแล ห่วงแทนทะนุถนอม ห่วงใย และพัฒนาปรับปรุงตนเอง เพราะชีวิตคือกระบวนการพัฒนาเพื่อเปลี่ยนแปลงตนเองให้ดีขึ้น และเพื่อที่จะเสริมสร้างความสุขและความสมบูรณ์ให้เกิดขึ้นในชีวิต ดังนั้น การพัฒนาพระสงฆ์ตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจึงสอดคล้องกับการบริหารกิจการของคณะสงฆ์ตามนโยบายของมหาเถรสมาคม ให้นำหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมาบริหารจัดการในการบริหารงานทางคณะสงฆ์

(๒) รูปแบบการใช้วิปัสสนากรรมฐานเพื่อพัฒนาพระสงฆ์ที่สอดคล้องกับนโยบายของมหาเถรสมาคมทั้ง ๖ ด้าน

การพัฒนาพระสังฆาธิการในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ ตามแนวนโยบายของมหาเถรสมาคมทั้ง ๖ ด้าน สามารถกล่าวสรุปได้ดังนี้

(๑) **ด้านการปกครอง** มีการพัฒนาพระสังฆาธิการในด้านการปกครอง ในรูปแบบเดิม ๆ โดยมีการประชุมเพื่ออบรมพระสังฆาธิการตามมติมหาเถรสมาคม หรือการจัดหลักสูตรในระยะสั้น ๆ เพื่อเสริมสร้างให้พระสังฆาธิการได้มีพื้นฐานในการปฏิบัติตน และนำไปสู่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาต่อนักปฏิบัติธรรมที่เข้าร่วมการปฏิบัติธรรมตามโครงการต่าง ๆ ที่คณะสงฆ์จัดขึ้น

(๒) **ด้านการศึกษา** การพัฒนาพระสังฆาธิการในด้านการศึกษา ยังมีการบริหารจัดการทางด้านการศึกษาที่คงไว้ซึ่งพระธรรมวินัย แต่มีการหย่อนไปบ้าง เนื่องจากมีการศึกษาพระปริยัติธรรมสายสามัญหรือการศึกษาในมหาวิทยาลัยทั้งในส่วนที่เป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ สถาบัน และมหาวิทยาลัยอื่น ๆ มากขึ้น ซึ่งถือว่า เป็นสิ่งที่ทำให้พระสังฆาธิการมีการพัฒนาการศึกษาให้รู้เท่าทันทางโลกมากขึ้น

(๓) **ด้านการเผยแผ่** การพัฒนาพระสังฆาธิการในด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นการพัฒนาให้พระสังฆาธิการให้มีศักยภาพในการเผยแผ่ มีความก้าวหน้าในการบริหารจัดการ และมีทักษะการเผยแผ่ได้เป็นอย่างดี มีความพร้อมทั้งการพูด เทศน์ การบรรยาย การเขียนและพิมพ์ ตำราทางพระพุทธศาสนา และแต่งตำราทางวรรณคดี วรรณกรรม ตำราวิชาการ รวมถึงมีการมุ่งเน้นให้ประชาชนมีการปฏิบัติธรรมที่ถือว่า เป็นการสั่งสอนในภาคทฤษฎี และปฏิบัติที่ควบคู่กันไป

(๔) **ด้านการศึกษาสงเคราะห์** การพัฒนาพระสังฆาธิการในด้านการศึกษาสงเคราะห์ ยังคงมีการบริหารจัดการทางด้านการศึกษาโดยมุ่งเน้นการสงเคราะห์ประชาชนในด้านการศึกษา ซึ่งยังคงให้ประชาชนได้รับการศึกษาทางพระธรรมวินัย ควบคู่ไปกับการปฏิบัติ นอกจากนี้ก็ยังมุ่งเน้นให้มีการศึกษาวิชาการทางโลกควบคู่กันไปด้วย

(๕) **ด้านสาธารณูปการ** การพัฒนาพระสังฆาธิการในด้านการสาธารณูปการ ปัจจุบันมี ๒ รูปแบบ คือ ๑) การพัฒนาตามกำลังศรัทธาของพุทธศาสนิกชน โดยไม่ได้มีการวางแผนเอาไว้ล่วงหน้า ซึ่งในปัจจุบันมีอยู่มาก และ ๒) การพัฒนาโดยการศึกษา และวางแผนการก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ภายในวัด เพื่อให้เหมาะสมกับสถานที่ เหมาะแก่การปฏิบัติ เป็นต้น

(๖) **ด้านสาธารณสงเคราะห์** การพัฒนาพระสังฆาธิการในด้านการสาธารณสงเคราะห์ ปัจจุบันมีการช่วยเหลือประชาชนโดยอยู่บนพื้นฐานของจิตเมตตา แต่ยังไม่ได้ช่วยเหลืออย่างเป็นระบบ ต้องมีการวางแผน ความต้องการของประชาชน หรือศึกษาปัญหาหรือความเดือดร้อนของประชาชนว่ามีสิ่งใดที่ขาดแคลน สิ่งใดที่ต้องการ ทั้งนี้ พระสังฆาธิการเองยังขาดความรู้ความเข้าใจ และประสบการณ์ในการบริหารจัดการสังคมสงเคราะห์อยู่พอสมควร ดังนั้น พระสังฆาธิการยังมีข้อจำกัด ขาดความรู้ ประสบการณ์ ในเรื่องสังคมสงเคราะห์ ที่จะทำให้การช่วยเหลือประชาชนไม่ตรงตามความต้องการ

(๓) รูปแบบการใช้วีปัสสนากรรมฐานเพื่อการพัฒนาพระสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ

พระสังฆาธิการที่เป็นเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดศรีสะเกษทั้ง ๑๘ แห่ง คือ ๑. วัดเพียนาม ๒. วัดเกียรติแก้วสามัคคี ๓. วัดวิสุทธิโสภณ ๔. วัดศรีห้วยทับทัน ๕. วัดศิริวราวาส ๖. วัดบ้านแก้ง ๗. วัดดงก้ามกัลยาราม และ ๘. วัดป่าโนนกุศลหล่ม ทั้ง ๘ แห่ง เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่ได้รับการจดทะเบียนขึ้นอย่างเป็นทางการ ส่วนอีก ๑๐ สำนักปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ๑. วัดสว่าง ๒. วัดอรุณสว่าง ๓. วัดหนองเชียงมูล ๔. วัดไต้ ๕. วัดป่าเวฬุวัน ๖. วัดปรือใหญ่ ๗. วัดจำปา ๘. วัดกลางชุมชน ๙. วัดม่วงเป ๑๐. วัดทักษิณธรรมนิเวศน์ เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่ยังไม่มีการ

จดทะเบียนเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่ชัดเจน ผู้วิจัยได้ทำการออกสัมภาษณ์เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อการพัฒนาพระสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ นั้น ผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็น ๓ ประเด็นในการสัมภาษณ์ คือ ประเด็นที่ ๑ ก่อนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ประเด็นที่ ๒ ระหว่างการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และประเด็นที่ ๓ หลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ผลการวิเคราะห์สามารถสรุปได้ดังนี้

ก. ก่อนปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

พระสงฆ์มีทัศนคติต่อพระพุทธศาสนาในด้านดี กล่าวคือ (๑) เป็นศาสนาที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ (๒) เป็นศาสนาที่สอนให้คนเป็นคนดี (๓) เป็นศาสนาที่ว่าด้วยหลักกรรมมีเหตุและผล (๔) เป็นศาสนาที่สอนให้คนมีสติ (๕) เป็นศาสนาที่สร้างสันติสุขให้กับโลกและชีวิต (๖) เป็นศาสนาที่น่าเลื่อมใสศรัทธา (๗) เป็นศาสนาที่เน้นเรื่องกฎแห่งกรรม (๘) เป็นศาสนาที่สอนให้พึ่งพาตนเอง (๙) เป็นศาสนาที่มุ่งสู่ความหลุดพ้น (๑๐) เป็นศาสนาที่เน้นสอนเรื่องศีลธรรม ส่วนข้อเสียของพระสงฆ์ที่มีทัศนคติต่อพระพุทธศาสนา คือ (๑) เป็นศาสนาที่น่าเบื่อ (๒) พุทธศาสนากำลังจะเสื่อมเพราะพระสงฆ์ทำตัวไม่เหมาะสม (๓) พุทธศาสนิกชนเลือกศรัทธาต่อพระสงฆ์ที่มีต่อการเผยแผ่พุทธศาสนาไม่เท่ากัน

พระสงฆ์มีทัศนคติต่อเรื่องกฎแห่งกรรมในด้านดี คือ (๑) เชื่อทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว (๒) เชื่อเพราะเคยประสบกับตนเองมาก่อน (๓) เชื่อเพราะเคยเห็นตัวอย่างในสังคม (๔) เชื่อว่ากรรมส่งผลในชาตินี้และชาติหน้า และมีทัศนคติต่อเรื่องกฎแห่งกรรมในด้านที่ไม่ดี คือ (๑) ไม่เชื่อเพราะว่าคนทำชั่วยังมีอำนาจในสังคม (๒) กรรมจะส่งผลได้เพียงบางคนเท่านั้น (๓) เข้าใจว่าทำดีได้ดีมีที่ไหน ทำชั่วได้ดีมีถมไป (๔) ไม่เชื่ออะไรเลย

พระสงฆ์มีความเข้าใจในเรื่องการปฏิบัติธรรมในด้านดี คือ (๑) การปฏิบัติธรรมทำให้จิตใจสงบ สะอาด (๒) การปฏิบัติธรรมทำให้มีสติปัญญา (๓) การปฏิบัติธรรมสามารถแก้ปัญหาชีวิตได้ (๔) การปฏิบัติธรรมทำให้ผลการเรียนดีขึ้น และมีความเข้าใจในเรื่องการปฏิบัติธรรมในด้านไม่ดี คือ (๑) การปฏิบัติธรรมเป็นเรื่องที่ยากทำให้ไม่อยากปฏิบัติ (๒) ความลึกลับน่าจะลองปฏิบัติดูเพราะเป็นสิ่งที่ดีหรือไม่ (๓) เป็นเรื่องของพระสงฆ์ (๔) ไม่ศรัทธาเลื่อมใสต่อการปฏิบัติ

ข. ขณะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

ทัศนคติของพระสงฆ์ตลอดทั้งประชาชนทั่วไปที่มีต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขณะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์เกิดความรู้สึกต่อการปฏิบัติธรรม คือ (๑) รู้สึกดี เพราะจิตเป็นสมาธิ (๒) เข้าใจเป้าหมายของพระพุทธศาสนาดีขึ้น (๓) มีสติมากขึ้น ส่วนอุปสรรคที่เกิดขึ้นขณะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ (๑) ปวดเมื่อย (๒) เบื่อ (๓) ฟุ้งซ่าน (๔) เหนื่อย (๕) ง่วงนอน (๖) ห่อเหี่ยวไม่อยากปฏิบัติ (๗) หิวกระหาย (๘) หน้ามืด เวียนศีรษะ มีวิธีแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างไร พระสงฆ์ส่วนมากให้ทัศนคติคล้ายคลึงกัน คือ (๑) ตั้งสติกำหนดรู้ (๒) เปลี่ยนอิริยาบถ (๓) อยู่เฉยๆ (๔) อดทนต่อการเป็นอยู่ร่วมกับหมู่คณะ และ (๕) ขอคำแนะนำจากพระวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น และประโยชน์ที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์ คือ (๑) ได้ฝึกความอดทน (๒) จิตใจสงบ (๓) ได้รู้ความหมายของบทสวดที่เป็นภาษาบาลี (๔) ความไพเราะ (๕) ได้ฝึกสวดภาษาบาลี (๖) ได้บุญหรืออานิสงส์ที่เกิดจากการสวดมนต์ เมื่อปฏิบัติแล้วหลังจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์ในส่วนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสามารถเพิ่มประสิทธิภาพการปฏิบัติงานของพระสงฆ์ได้เป็นอย่างดี

ค. หลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

ประโยชน์จากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จากการบริหารงานของพระสังฆาธิการต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น พระสังฆาธิการได้รับประโยชน์จากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมากมาย เช่น (๑) มีสติปัญญามากขึ้น (๒) จิตสงบ มีสติและเกิดความสุขสบายใจ (๓) รู้และเข้าใจในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนามากขึ้น (๔) มีความอดทน (๕) ควบคุมอารมณ์ได้ (๖) สุขภาพจิตดี (๗) จิตมีสมรรถภาพ (๘) รู้สึกจิตใจอ่อนคาย (๙) เข้าใจตนเองมากขึ้น ความรู้สึกล้นการปฏิบัติธรรมก็ส่งผลให้เกิดความพึงพอใจในการปฏิบัติ คือ มีความภูมิใจที่สามารถควบคุมตัวเองได้ มีสติมากขึ้น จิตใจสงบ อยากให้มีการปฏิบัติธรรมอย่างนี้ในทุกๆ ปี เพราะการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยการนำเอาสติปัฏฐาน ๔ ไปใช้ในชีวิตประจำวันจะช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถควบคุมอริยาบถต่าง ๆ ของตัวเองได้มากขึ้น เช่น (๑) ใช้ในการทำงาน (๒) ใช้ในการเรียน (๓) ดำเนินชีวิตอย่างมีสติ (๔) ทำกิจกรรมอย่างไม่ประมาท (๕) เข้าใจในกฎแห่งกรรม (๖) กำจัดทุกข์ได้ (๗) ใช้ในการพัฒนาจิตใจ (๘) ใช้ในการแก้ปัญหาชีวิต (๙) ใช้ในการควบคุมอารมณ์ (๑๐) มีความรับผิดชอบมากขึ้น และ (๑๑) ผีเกิดความอดทน เป็นต้น

ผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติก็จะส่งผลการปฏิบัติเชิงพฤติกรรม อย่างน้อยๆ ทำให้ผู้ปฏิบัติมีบุคลิกภาพดีขึ้น ร่าเริงแจ่มใส ไม่ประทุษร้ายผู้อื่น อยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข มีพฤติกรรมอันพึงประสงค์มากขึ้น วาจาสุภาพ อ่อนน้อมถ่อมตน ส่วนผลของการปฏิบัติเชิงจิตพิสัยก็ทำให้ใจสงบ จิตใจเบิกบาน สุขภาพจิตดี มีจิตสำนึกที่ดี จิตใจมีเมตตา ความสำคัญของสติ สติจะทำให้เกิดประโยชน์ที่หลากหลาย กล่าวคือ สติก่อให้เกิดปัญญาทำให้เข้าใจสิ่งต่างๆ ได้ง่าย สติเป็นเครื่องมือนำไปสู่ความสำเร็จ สติเป็นเครื่องเตือนไม่ให้ทำชั่ว และสติทำให้ไม่หลงลืม เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดสติหรือควบคุมอารมณ์ต่างๆ ได้แล้ว ก็สามารถนำหลักสติที่เกิดขึ้นไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้

กล่าวโดยสรุป ความคาดหวังในการปฏิบัติธรรมผู้ปฏิบัติสามารถควบคุมพฤติกรรมฝ่ายชั่วได้ สามารถนำไปพัฒนาคุณภาพชีวิต พัฒนาการเรียน เข้าใจชีวิตตามความเป็นจริง และตั้งใจจะปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่อง เมื่อปฏิบัติก็จะเกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมหลังเข้ารับการอบรม กล่าวคือ มีความอ่อนน้อมถ่อมตน มีมารยาทเรียบร้อย มีวาจาสุภาพ ให้ความเคารพบูชาผู้มีพระคุณ รับผิดชอบในงานที่ได้รับมอบหมายได้เป็นอย่างดี และที่สำคัญมีความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมมากขึ้น โดยเชื่อว่า กรรมให้ผลจริง เชื่อว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ทำเหตุเช่นใดผลย่อมเป็นเช่นนั้น หวานพืชเช่นใดผลย่อมเป็นเช่นนั้น สอนให้รู้จักรับผิดชอบในสิ่งที่ตนเองกระทำลงไป ใครกระทำความผิดอันใดไว้จะได้ผลของกรรมนั้น กฎแห่งกรรมเป็นเรื่องที่น่ากลัว ดังนั้นจึงจะต้องตั้งใจกระทำกรรมดีจะได้ไม่ประมาทในชีวิต กฎแห่งกรรมส่วนใหญ่จะส่งผลในชาติต่อไป เป็นต้น

๕.๒ อภิปรายผล

ในการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์และผู้เข้าร่วมปฏิบัติธรรมที่สถานปฏิบัติธรรมในจังหวัดศรีสะเกษนี้ เนื่องจากว่าในแต่ละปีจะมีสถิติของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนที่เข้ามาปฏิบัติธรรมเป็นจำนวนมาก ทั้งที่สมัครใจและทำตามระเบียบของโรงเรียนที่จัดโครงการเข้าค่ายปฏิบัติธรรมยังสถานปฏิบัติธรรมในแต่ละแห่ง ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาวิจัยว่าผลของการปฏิบัติของผู้เข้าร่วมปฏิบัติธรรมได้ผลในระดับใด โดยอาศัยเครื่องมือและอุปกรณ์ที่

หลากหลาย เช่น บุคคลที่เกี่ยวข้อง เอกสาร อุปกรณ์ แบบสัมภาษณ์ เป็นต้น เพื่อนำเอาองค์ความรู้ใหม่เข้ามาปรับปรุงรูปแบบและวิธีการฝึกอบรมให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ทั้งในด้านสิ่งแวดล้อม สถานที่ บุคลากร วิทยาการ อาหารและเครื่องดื่ม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นส่วนสำคัญในการดึงดูดความสนใจของผู้เข้าปฏิบัติให้มีความสนใจในการปฏิบัติธรรม ซึ่งผลจากการศึกษาปรากฏว่าผู้ที่เข้ามาปฏิบัติธรรมในแต่ละสถานที่ ส่วนใหญ่มีพฤติกรรมที่พึงประสงค์ดีขึ้น และเกิดความประทับใจในศูนย์ปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะสถานที่สัปปายะ พระวิทยากร และรูปแบบวิธีการอบรม จึงทำให้จำนวนผู้เข้ารับการอบรมเพิ่มมากขึ้นทุกปี จนต้องเร่งสร้างสถานที่อบรมเพิ่มเติม จากสถิติที่เพิ่มขึ้นของนักปฏิบัติธรรมจึงทำให้ทราบถึงปัญหาและความต้องการของสังคมพอสรุปได้ดังนี้

๑. ทำให้ทราบคุณสมบัติของสถานปฏิบัติธรรมแต่ละแห่งในจังหวัดศรีสะเกษเป็นที่พึงประสงค์
๒. เป็นเครื่องชี้วัดคุณภาพของสถานปฏิบัติธรรมแต่ละแห่งในจังหวัดศรีสะเกษ
๓. บ่งบอกถึงปัญหาและความต้องการของสังคม
๔. เป็นเครื่องชี้วัดพัฒนาการและแนวโน้มของสถานปฏิบัติธรรมแต่ละแห่งในจังหวัดศรีสะเกษ
๕. ทำให้ทราบอุปสรรคในการใช้รูปแบบวิธีการอบรมที่เหมาะสมกับเพศและวัยตลอดถึงวุฒิภาวะของนักปฏิบัติธรรม
๖. ทำให้ทราบวิธีการอบรมและหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่บกพร่องของพระวิปัสสนาจารย์
๗. สถานที่บางแห่งไม่มีความเหมาะสม ไม่สัปปายะ ทั้งเรื่องอาหาร ที่อยู่ และสิ่งแวดล้อมต่างๆ ภายในเขตพื้นที่แต่ละแห่งของสถานปฏิบัติธรรม

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาค้นคว้ารูปแบบการใช้วิปัสสนากรรมฐานเพื่อการพัฒนาพระสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษ พบว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในจังหวัดศรีสะเกษ เป็นการนำหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวปฏิบัติสายพอง-ยุบ หรือการกำหนดสติปัฏฐาน จากวัดพระมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ อันเป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่โดดเด่นสายหนึ่งของประเทศไทย ซึ่งเป็นแนวทางเดียวกันกับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ นำมาใช้เป็นหลักสูตรฝึกนิสิต และจากการสัมภาษณ์ พบว่า ผู้เข้ามาฝึกปฏิบัติตามแนวทางการกำหนดรูปรูปนาม (สติปัฏฐาน) มีความเห็นต่อด้านการพัฒนากาย ด้านการพัฒนาศีล ด้านการพัฒนาปัญญา และด้านการพัฒนาสังคมอยู่ในระดับดี ซึ่งจากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัย มีข้อเสนอแนะต่อประเด็นที่ได้ศึกษามาดังนี้

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

- ๑) เกี่ยวกับรัฐและคณะสงฆ์จังหวัดศรีสะเกษ ควรมีการดำเนินงานของสำนักงานพระพุทธศาสนา เพื่อพัฒนาสนับสนุนส่งเสริมการปฏิบัติธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรม ควรดำเนินการอย่างต่อเนื่องและให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น ฝึกพระสงฆ์ในสำนักปฏิบัติธรรมต่าง ๆ ในจังหวัดศรีสะเกษให้มีมาตรฐาน ควรกำหนดนโยบาย แผนยุทธศาสตร์ ในการฟื้นฟู ส่งเสริมสนับสนุน พัฒนาสำนักปฏิบัติ

ธรรมของคณะสงฆ์ในทุก ๆ ด้าน ให้เห็นเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน วางกรอบในการปฏิบัติการ กำกับควบคุม ติดตามประเมินผลอย่างเป็นระบบ

๒) การพัฒนาคนในท้องถิ่นโดยใช้รูปแบบการฝึกปฏิบัติธรรมฐานให้เป็นรูปแบบตายตัว สิ่งนี้จำเป็นมีส่วนสำคัญ ทำให้พระสงฆ์และประชาชนมีความเข้มแข็ง คือ ได้พัฒนากาย พัฒนาสังคม พัฒนาศีล และสติปัญญา ดังนั้น ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วนไม่ว่าจะเป็น ภาครัฐ คณะสงฆ์ และประชาชน ควรให้การสนับสนุนส่งเสริมให้สำนักปฏิบัติธรรมมีความมั่นคงเข้มแข็ง เพื่อเป็นสถาบันพัฒนาคนในท้องถิ่นให้มีพัฒนาการที่ดี

๓) สำหรับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ ซึ่งถือว่าเป็นสถาบันสร้างองค์ความรู้และผลิตบุคลากรทางด้านพระพุทธศาสนาโดยตรง จากงานวิจัยนี้พบว่า ปัญหาหลักที่พบในด้านปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ การขาดแคลนพระวิปัสสนาจารย์ ดังนั้น มหาวิทยาลัยสงฆ์ควรเร่งผลิตและปรับปรุงพัฒนาบุคลากรด้านนี้ให้เพียงพอ โดยเน้นประชาสัมพันธ์สนับสนุนหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ให้เกิดความน่าสนใจ บรรจุให้นิสิตทุกสาขาวิชาได้ศึกษาเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับคณะสงฆ์ และความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑) ควรมีการศึกษาเชิงสำรวจหรือจัดกลุ่มสำนักปฏิบัติธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรม

๒) ควรมีการศึกษารูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของสำนักปฏิบัติธรรมทุกแห่งในจังหวัดศรีสะเกษ

๓) ควรศึกษารูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของสำนักต่างๆ ที่มีการปฏิบัติตามรูปแบบต่างๆ เช่น สติปัฏฐาน ยุบ-พอง พุทโธ สัมมาอรหัง ให้ชัดเจนในจังหวัดศรีสะเกษ

๔) ควรศึกษาเปรียบเทียบสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่มีผลต่อการพัฒนาคณะสงฆ์ด้านต่าง ๆ ให้ชัดเจน

๕) ควรศึกษาทัศนคติของผู้ฝึกปฏิบัติธรรมที่มีต่อสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของคณะสงฆ์ในจังหวัดศรีสะเกษทุกแห่งที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด